

JÓZSEF ATTILA ÉRTEKEZŐ PRÓZÁJÁNAK HÁLÓZATI KRITIKAI KIADÁSA – ÉS AZ *ESZMÉLET*¹

Horváth Iván

az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE
ivan@elte.hu

József Attila értekező prózája kritikai kiadásának második kötetén² – s egyúttal a világhálón megjelenő képzetes könyvön³ – dolgozunk. Érdemes-e a hálózati kiadványt ún. „html”-szerkezetűről⁴ „xml”-szerkezetűvé⁵ átalakítani? Jár-e az átalakítás valaminő irodalmi előnyökkel? Illik-e József Attilához az „xml”?

A kérdés megválaszolásához a költőnek nem értekező prózájára, hanem költészetére vetek egy pillantást. Nem is egész költői életművére, hanem leghíresebb, legtöbbet vizsgált költeményére, az *Eszmélet*-re. S annak sem teljes szövegére, hanem csupán csak utolsó szavára. Előadásomban a „hallgatók” szót elemzem.

Az okfejtés alapkérdése: miért mondja a költő önmagáról, oly hosszú beszéd végkövetkeztetéseként, hogy hallgat? Miféle hallgatás az, ami tizenkét jókora versszak?

Útmutatásaiért pályatársaimon – az ülészak résztvevőin – kívül főleg fiatalok-

nak tartozom köszönettel. Két ötletért a párizsi-amerikai David Irvingnek, illetve Tóth Tündének vagyok hálás.

A jóindulat elnyerése: tekintélyi érv

Az irodalomról nehéz pontosan szólni. Gyakran az összehasonlítás módszeréhez folyamodunk avégett, hogy jobban megvilágítsuk mondani valónkat. Szegedy-Maszák Mihály szellemes megfigyelése, hogy az összehasonlító irodalomtörténész rendre azzal az irodalommal veti egybe a magyart, amelyben viszonylag a legotthonosabb. „Tverdota György a francia, Kulcsár Szabó Ernő a német, Bókay Antal az angol-amerikai költészet szellemében értelmezi József Attila műveit” – állapította meg egy könyvbemutatón.

Én sem képezek kivételt a szabály alól. Azzal az irodalommal vetem egybe József Attila művét, amelyet a legjobban ismerek.

Az *Eszmélet*-hez Kosztolányi Dezső művét, az *Esti Kornélt* ajánlom párhuzamul. A költemény 1934-ben keletkezett, egy esztendővel a prózai kötet megjelenése után. Semmi akadályja annak, hogy közvetlen hatásra gondoljunk.⁶ Mégsem erről akarok beszélni, hanem olyan művészi megoldás-
⁶„Hát ez a formaművészet. Kosztolányi így írja a legszebb magyar prózát.” József Attila (1995): *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930, Szövegek*. Közzéteszi Horváth Iván vezetésével Barta András, Golden Dániel, Hegedüs Orsolya, Kís Zsuzsanna, Serény Zsuzsanna. Budapest, Osiris, 220.

¹ Az MTA József Attila-emlékülsésén 2005. május 5-én tartott előadás átdolgozott változata.

² József Attila: *Tanulmányok és cikkek, 1931–1937, Szövegek* előkészületben

³ A mostani állapot: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>. Az xml-es változatot előreláthatólag 2006 folyamán nyitjuk meg a közönség számára.

⁴ HyperText Markup Language: <http://www.w3.org/MarkUp/>.

⁵ Extensible Markup Language: <http://www.w3.org/XML/>.

sokról, műfogásokról, amelyek akkor is rokonságra vallának, ha a két remekíró történetesen nem fűzte volna egymáshoz kölcsönös nagybecsülésen alapuló igaz barátság.

*További jóindulat elnyerése:
még egy tekintélyi érv*

József Attila tekintélyes kutatója, az *Eszmélet* legújabb monográfusa és bizonyára legjobb ismerője, Tverdota György nem versnek, hanem versgyűjteménynek, megszerkesztett ciklusnak látja az *Eszmélet*-et. Tavaly megjelent könyvének érveit meggyőzőeknek tartom, és kicsiny fenntartással elfogadom.⁷

Mert még az a mód is tetszik, ahogy Tverdota előadja álláspontját. Művének tömör összefoglalójában, az ún. fülszövegben,⁸ annak is legelső mondatában mindjárt nem ciklusról, hanem versről beszél, ekképpen: „József Attila *Eszmélet*-ciklusa a magyar költészet egyik legtöbbet elemzett verse.” Az utolsó mondat pedig „ezt a nagy gondolati költeményt” említi.

A szinte következtetlenné tetsző megfogalmazás talán arra vall, hogy Tverdota a saját álláspontját nem tekinti megfellebbezhetetlen hitcikelynek. Ciklus az *Eszmélet*, de nem összefüggéstelen. Olyan gyűjtemény, amelyben a részek illeszkedése nem hézagtalan, de nem föltétlenül laza. Ebben is Tverdótának szegődöm hívétel.⁹

⁷Tverdota György (2004): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat, Budapest

⁸A fülszöveg szerzői megszövegezésű (Tverdota György szíves közlése).

⁹Tverdotaéval tulajdonképpen rokon álláspontot fogalmaz meg (eredetileg egy 1967-es kiadványban) Nemes Nagy Ágnes (2004): *Az élők mértana. Prózai írások*, I. Osiris, Budapest, 346.: „De mit szóljunk az olyan vershez, ahol az egyes részek, a versszakok rendeltetése félreérthetetlen, összefüggéstük azonban homályos? József Attila *Eszmélet*-éről van szó. Ennek a nagy versnek egyik legfőbb hatása

A ciklus műfaja

Az *Eszmélet*-ben is, meg az *Esti Kornél*-ban is egy nagyon szoros ciklustípusnak, a „változatok egy témára” műfajának – a zenében roppant gyakran alkalmazott – szerkesztő elve ismerhető fel.¹⁰

A gyűjteményeknek olyan fajtája ez, amelyből egy-egy darab esetleg kiemelhető, de nem okvetlenül a legjobb lelkiismerettel. Senkinek sem jut eszébe, hogy részleteket adjon elő Brahms *Haydn-változatai*-ból vagy Kodály *Pávájából*, s alkalmasint nemcsak azért nem, mert mindkét sorozat rövid. S talán csak amiatt hangzanak el olykor részletek a *Musikalisches Opfer*-ből, mert a ciklus belső sorrendje kétséges, a *Kunst der Fugé*-ből pedig talán csak amiatt, mert a sorozat befejezetlen.

A változatosság könnyedsége

A variációs műfajtól nem idegen a játékoság. Még az említett Bach-sorozatok tükör- és rákmeneteiben is ott van a rejtvényfejtésre való kihívás. „Quaerendo invenietis” (Keressétek, és meglegeltek), mondja a *Musikalisches Opfer* egyik kánonjának címe. Hozzá tartozik a variációs műfajhoz egy bizonyos könnyedség; ha úgy tetszik, hibák, pontosabban bizonyos üdítő lazaságok. Az „egy témára” követelménye nem okvetlenül jelent olyan témát, amely csakugyan minden ízében azonos önmagával.

A *Musikalisches Opfer* témája, melyet

éppen a kihagyásaiban van, vagy inkább a szorosra kötött versszakok és a laza, kihagyásos versfűzés ellentétében.” A művet később (Nemes Nagy Ágnes (2004): *Az élők mértana. Prózai írások*, I. Osiris, Budapest, 346.) „fűzervers”-nek nevezi. Nemes Nagy Ágnes megállapítását idézi Szabolcsi Miklós (1968): *A verselemzés kérdéseiről* (József Attila: *Eszmélet*). Irodalomtörténeti Füzetek. Akadémiai, Budapest, 45.

¹⁰Tverdótánál minden versciklus általában „variációk sora egy adott témára”: Tverdota György (2004): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat, Budapest, 79.

a szerző több okból is joggal nevezett „királyinak”, kvinten alapul, a konzonanciák rangsorában rögtön az oktáv után következő hangközön. Drámai fordulat: a kvint félhangnyit tágul fölfelé is, lefelé is – majd hangnemileg kevésbé értelmezhető, kromatikus skála következik. A későbbi szerzemény, a *Kunst der Fuge*békén hagyja, nem alakítja át a kvintet. Ezáltal lecsupasztja, drámaiságától megfosztja a témát, bizonyára azért, hogy figyelmünket semmi ne vonja el a kidolgozás mestermunkájától. A – talán nem tiszteletlenség így mondani: szürkébb – téma viszont roppant szórakoztató ritmusvariációkon megy át a kánonokban és fűgákban. A változatok műfajában követelmény a változatosság, a könnyedség. Még afféle beépített, kötelező hibák is előfordulnak, hogy elkerülhessük az egyhangúságot. Händel g-moll *Passacagliá*-jában (7., g-moll szvit), Bach c-moll *Passacagliá*-jában, Pachelbel népszerű *Kánon*-jában a téma egyszer mindig kikerül a basszusból.

A mű egységessége

Ha az *Eszmélet* – variációsorozat egy témára, akkor az egységesség szempontjából nem lehet egészen hibátlan.

Talán egyébként sem az. Vannak benne olyasmik, amiket – talán csak én – apró tökéletlenségeknek érzek. Nem valami bántó fogyatékoságoknak, egyáltalán nem, sőt, ezek valahogy kedvesen hozzá tartoznak a remekműhöz. Eposzának tökéletlenségeit Zrínyi a nap- és holdfogyatkozásokhoz hasonlította. Épp idevág ez a hasonlat.

A X. strofában azt a sorpárt, hogy

„Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja”,

az én nyelvjárásomban úgy mondanák, hogy „nincs se anyja, se apja”, vagy – a szótagszám tiszteletben tartásával – „nincs anyja, se apja”, de akkor persze lőttek az időmértéknek. Még nem jöttem rá, hogy a költő miért nem

a – verstanilag kifogástalan, nyelvjárásilag semleges – „nincsen anyja, apja” megoldást választotta. Mindenesetre külön szeretem ezt a kis furcsaságot. (Magunk között szólván megemlítem, hogy a IX. versszak közepét,¹¹ a III. elejét¹² szintén nem mindig érzem teljesen szükségszerűnek és öröknek.)

Az egységesség és egyértelműség szempontjából persze sokkal több nehézségbe ütközünk. Az *Eszmélet* igazi rejtély. Voltak, foglalja össze Tverdota, akik marxista hitvallásként olvasták, voltak, utóbb, akik éppen a marxizmusban való csalódással hozták összefüggésbe a versszakok egymásutánját, mások az egzisztencializmus, ismét mások a pszichoanalízis felől nyújtottak értelmezéseket.¹³

Tverdota meggyőzően mutatja meg, hogy a viszonylag laza szerkesztésmód miként munkál közre a mű sokértelműségének előidézésében. Ezt saját olvasói tapasztalatom is igazolja.

*

Hajlandó lennék beállni azok sorába, akik a célos (teleologikus) történelembölcselet világával hoznák összefüggésbe a művet vagy sorozatot.

Az első három szakasz lenne a bevezető rész. Az I. afféle világteremtés. A II. a világ – Nietzsche által többszörösen bírált¹⁴ – platóni megkettőzése, a történelembölcseleti világbírálat megalapozása. A III. a világon kívüli, arkhimédészi bölcseleti nézőpontot hozza létre a bírálat számára.

¹¹„s hogy nem tudok mást, mint szeretni” – ez Nagy Lajos József Attila-gúnyrajzát juttatja eszembe, Nagy Lajos (1936): *Budapest Nagykávéház*. Nyugat, Budapest, 159.: „Az emberiséget én is csak szeretem...”

¹²A „csak kenyeret / eszem néha” a nem kívánatos „néha csak kenyeret eszem” értelmezés lehetőségét nem teljesen zárja ki.

¹³Tverdota György (2004): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat, Bp., 7.

¹⁴Nietzsche, Friedrich (1972): *Válogatott írásai*. vál. Széll Zsuzsa, ford. Szabó Ede. Gondolat, Bp., 372.

A következő négy szakaszt a József Attila költészetében legfontosabb történelemből-cseleti világbírálatnak, a marxizmusnak adnám. Az a gyönyörű rímző, a „determinált”, nem is enged meg egyebet. (A villoni versforma a *Kis testamentum* végét juttatja eszembe. Ott ugyanilyen vad latinizmusok fordulnak elő. A párizsi egyetem, a skolasztika kifejezéskeincse mind ott kavargó, úgy, ahogy emitt a mozgalmi szemináriumi szókeincse.) A „csak ami lesz, az a virág” egy álomszerű kommunizmusra vonatkoznék. A VII. vége –

„s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol”

– vagy vigasz a fonnadalmár számára, vagy épp ellenkezőleg, a történelmi *Notwendig-keit*-ban való kétség jele, nem tudom.

A következő három strófát mindenképp a marxizmussal való leszámolásként értelmezni.

A VIII. szembeszáll a marxizmusnak ama kimondatlan alaptételével, hogy az ember eredendően jó és szabad, s csak az őt körülvevő gazdasági-társadalmi környezet, a munkamegosztás¹⁵ és magántulajdon¹⁶ nem teszi lehetővé, hogy igazi természete szerint éljen. A kommunizmusban, amikor nem kényszerül efféle, az ember majd nem fog magának alkalmat keresni az aljas-

¹⁵„Amint ugyanis a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász, pásztor vagy kritikai kritikus [...] – a kommunista társadalomban viszont [...] a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadásszam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritikáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.” Marx, Karl – Engels, Friedrich (1960): *Művei*. III, Kossuth, Budapest, 34. A *német ideológia* német eredetijét a költő is tanulmányozta.

¹⁶„A kommunizmus mint a magántulajdonnak – mint emberi önelidegenülésnek – pozitív megszüntetése és ezért mint az emberi lényeknek az ember által

ságra és a rabságra. A VIII. szak vége mégis egyetemes rabságról beszél. A IX. szakot az osztályöntudat bírálatával hoznám összefüggésbe. A költő ekkoriban (1933-1936-ban) kifejtett közírói tevékenysége során nagy fontosságot tulajdonított azoknak a jelenségeknek, amelyek az ő szemében a szovjet kommunizmus válságára vallottak. Felenlgette többek között a szovjet művészet és irodalom színvonaltalanságát, az éppen csak elkezdődött kirakatpereket és azt, hogy a munkásmozgalom a Szovjetunió kivül is csődöt mondott, hiszen a német proletariátus legfőbb gondja hirtelen saját fajtisztaságának kérdése lett.¹⁷ Ahogy az *Eszmélet* megfogalmazásának idején írta: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténye.”¹⁸ Akkor pedig a gazdag jelentéstartományú „eszmélet” címet összefüggésbe hozhatjuk ezzel a józsefattilai kifejezéssel: „kialakulni akaró öntudat”.

A főntiek értelmében a X. versszak ésszerűen kapcsolódik vissza a III.-hoz: a beszélő elutasítja a társadalmilag általánosan elfogadott eszmerendszereket, s független nézőpontra törekszik. A versszak párhuzamba állítható az „E sorok írója költő” kezdetű töredékkel, amelyet ezidőtájt írt, s amelyben bejelenti a kommunista párttal való szakítását.¹⁹

és az ember számára történő valóságos *elsajátítása*; ezért mint az embernek *társadalmi*, azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus” stb. Marx, Karl (1962): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth, Budapest, 68. A mű német eredetijét a költő is tanulmányozta.

¹⁷Horváth Iván (1992): József Attila és a párt. In: Horváth Iván – Tverdot György (szerk.): *„Miért fáj ma is”*. Az ismeretlen József Attila, Balassi-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 305 passim.

¹⁸<http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2045/ja2045x.htm> és József Attila (1958): *Összes Művei*. III. (Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós) Akadémiai, Budapest, 148.

Ez eddig kerek egész – volna, ha a XI. versszak viszont nem lenne mindeme marxizmusbírálatnak keserű cáfolata: mélabús visszatérés a marxizmusához, az anyagi-gazdasági lét meghatározta tudat rabságához. Annak elismerése, hogy az ember alapvetően nem különbözik a disznótól – hiszen a hasával gondolkodik.

A XII. versszak értelme pedig ezután nem is lehet más: hallgatni kell, mert nem állítható semmi.²⁰ Ez tehát wittgensteini hallgatás – mivel még a marxi történelembölcselettel való leszámolás sem bizonyult végérvényesnek. Az én számára adott életlehetőségek (a „kivilágított nappalok”) változatosak. Az egyik variáció marxista, a másik nem, és további változatok is elképzelhetők, másféle bölcseleti minták, a sztoicizmustól az egzisztencializmusig. (Tverdota igazán bő lehetőségeket kínál könyvében.) Csupán egyvalami bizonyos: az, hogy nem állítható semmi bizonyos.²¹ De a bizonyosság állításának tilalma csupán a bölcseleti beszédmódra vonatkozik, nem az irodalmira. Az egymást kioltó állítások, a „kivilágított nappalok” tarka sorozata alkalmasint éppen ebből következik.²²

¹⁹ <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2044/ja2044x.htm>

²⁰ A 2005. április elején, a párizsi Magyar Intézetben rendezett, francia nyelvű József Attila-ülésszakon Pór Péter is, én is az *Eszmélet*-tel foglalkoztunk. A „hallgatók” szót Pór Péter szintén „nem tesztek állításokat” jelentésűként értelmezte, bár a két előadás megközelítésmódja nagyon különbözött egymástól.

²¹ „Vannak József Attilának olyan költeményei, amelyek éles ellentétben állnak az elért bizonyosságnak efféle hiedelmével. Nincs kizárva, ezek a legjelentősebb művészi teljesítményei”, írja Szegedy-Maszácz Mihály (2005): *A szerző önazonossága József Attila életművében*. kézirat, Budapest.

²² Veres András arra hívja fel a figyelmet, hogy „egy hihetetlenül gazdag, sokszólamú, illetve sokrétegű életműről van szó, amelynek szövegei nem föltétlenül konszonánsak egymással. Az elméleti szövegekben rendkívül következetes, nemcsak borotvaéles logikájú, hanem magát a logikát az autentikus világmagyarázat alapjává emelő József Attila költő-

*

Ezek után aligha meglepő, hogy azok sorába is szívesen beálok, akik irodalmi irodalmat látnak az *Eszmélet*-ben, olyasféle szöveget, amely részben magáról az irodalomról szól. Az a súlyos állítás, hogy a világtörténetről tett súlyos állítások kerülendők – éppenséggel az irodalom bölcseleti megalapozásának is felfogható.

Mintha a változatok egyfelől József Attila gyakori lírai verstípusainak seregszemléjét adnák. Egyik ilyen, másik olyan, ahogy az ősi szónoklattani követelmény, a változatosági elv²³ előírja, amelyet már ókori és reneszánsz²⁴ versciklusépítők²⁵ is figyelembe vettek. Az I. és a XI. strófa: tárgyias líra, az V.: epiko-lírai visszatekintés, a VIII.: önmegszólító... – de álljunk meg itt. Különbségünknel sokkal érdekesebb egységük. A versszakok sokfélék – de poétikájuk alapvetően hasonló. Az *Eszmélet* legtöbb strófája ugyanabba a – József Attilára roppant jellemző – szerkezetfajtába tartozik. Bemutatásához kis kitérőre lesz szükség.

A szövegjelentés szempontjából az *Eszmélet* legtöbb versszaka – hol nagyon vilá-

ként jóval megengedőbb volt, sőt egyenesen kedvét lelta az antitézisekben és paradoxonokban. Ebből következik, hogy József Attila költői életművében nagyon különböző, egymással élesen felelő én-pozíciók mutathatók ki”: *A kései korszak verstípusairól*. Előadás az MTA-n, 2005. május 5-én, http://www.mta.hu/nytud/jozsefa_veres.rtf. Csatlakozom Veres Andrásnak Janzer Frigyes nyomán tett alábbi megállapításhoz is: „Az *Eszmélet* logikai szerkezetének itt leírt, önellentmondó, paradox jellegét viszont ma már sok József Attila-kutató elfogadja – én éppen ezért látom e művet az *életmű foglatatának*” (http://www.mta.hu/nytud/jozsefa_veres.rtf).

²³ Pl. M. Fabius Quintilianus (1971): *Institutionis oratoriae libri XII*, mindenekelőtt a X. könyv (ed. Ludwig Radermacher, collegit Vinzenz Buchheit, Teubner, Leipzig, II, 241. skk).

²⁴ de Courcelles, Dominique [szerk.] (2001): *La Varietas à la Renaissance*, École des Chartes, Paris.

²⁵ Csehly Zoltán (2002): *A szöveg hermafrodituszi teste*, Kalligram, Pozsony, 41., 57–58. stb.

gosan, hol pedig elmosódottan – két részre tagolódik.²⁶ A határvonal a legtöbbször középen húzódik, de például a IV. szak 5+3-as osztatú, a IX. pedig talán egyenesen 6+8-as. Durván azt lehet mondani, hogy az első rész általában exponálja a témát, a második pedig reflektál rá, gyakran nagyon meglepően. Az expozíció és a reflexió, az első és második rész nézőpontja távolról sem azonos egymással. Ez más szóval azt jelenti, hogy a két rész olvasója eljut valahonnan – máshova. Az ilyen versszakokat Dante nyomán *frons-cauda* szerkezetűnek nevezhetjük.²⁷

A versforma szempontjából viszont fordítva áll a dolog. Az olvasó a szak végén épp, hogy a kiindulóponthoz ér vissza. A villoni *huítain* versforma alapja, mint már sokszor megállapították;²⁸ rímképlete: *ababbcbc*. Ezt a szerkesztményt József Attila ilyenllyel helyettesítette: *abab-baba*, a szótagszámokban pedig 8-9-8-9-9-8-8-9-8 eloszlást választott. Ő tehát tökéletesen szimmetrikusra alakította át a villoni versformát, mind a szótagszám, mind a rím tekintetében.

Ha le akarjuk írni ezt az ellentmondásos szerkezetet, egyszerre kell tekintettel lennünk két követelményre: arra, hogy a versforma szempontjából nem történik fejlődés, előrehaladás, hanem az út végén épp a kiindulóponthoz érkezünk vissza – a szövegjelentés szempontjából viszont

nagyon is történik, hiszen a versszak végére egészen máshova jutunk, mint ahol az elejének olvastakor tartózkodtunk. Ha mértani hasonlathoz folyamodunk, akkor a versformát önmagába visszatérő körrel ábrázolhatjuk, a szövegjelentés fejlődését pedig azzal, hogy a kör végpontját nem kötjük össze a kezdőponttal, hanem följebb emeljük. Az eredmény emelkedő csigavonal.

A formaművészetről értekező költő maga is épp ugyanehhez a hasonlathoz folyamodott: „Hasonlathoz élve, a formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallaguton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallaguton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már főntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyvü éghajlat alatt. Csak maga az ösvény tűnt el a növényzet között. Hát ez a formaművészet. Kosztolányi így írja a legszebb magyar prózát.”

Minden okunk megvan tehát arra, hogy e művet ugyanúgy, vagy még inkább mestermunkának érezzük, mint például *A kozmosz énekét*. Ennyit talán a kevéssé szerkezet tudatos olvasó is megérez belőle. Az *Eszmélet*-nek nemcsak bölcséleti mélységét szokás emlegetni, hanem irodalmi minőségét is. Az *Eszmélet*–mindenki ezt vallja – az egyetemes irodalom súlyos remekműve.

Ha a művet irodalmi irodalomnak, önnön irodalmi jellegét előtérbe állító irodalomnak olvassuk, az I. szakban fölfigyelhetünk a bibliai utalásra, a szó általi

²⁶Tverdota György (2004): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat, Budapest, 258.

²⁷Dantis Alagherius (1921): *De vulgari eloquentia*, II, 10 (*Opera omnia*, II, Insel-Verlag, Leipzig, 425.; Dante Alighieri (1962): *Összes művei*, szerk. Kardos Tibor, Magyar Helikon, Budapest, 393.), vö. még Roubaud, Jacques (1986): *La fleur inverse. Essai sur l'art formel des troubadours*, Éditions Ramsay, Paris, 235. és Szigeti Csaba (1993): *A hímfarkas bőre*. Jelenkor, Pécs, 43.

²⁸Szabolcsi Miklós (1968): *A verselemzés kérdéseiről (József Attila: Eszmélet)*. Irodalomtörténeti Füzetek. Akadémiai, Budapest, 18., 45–49.; Tverdota György (2004): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat, Budapest, 16., 90.

teremtésre („a hajnal, s tiszta, lágy szavára”). Ebben az olvasásban a „csak ami lesz, az a virág” talán nem okvetlenül marxi proféciát jelent. Esetleg a költő múltba és jövőbe látó képességét, a történelem nyelvi modelljét, a névvarázs-esztétikát:

„*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve nézem, amit meglátok hirtelen.*”

Vagy valami mást. „Csak ami lesz, az a virág”: ez a virág talán a titkos értelmű rózsza. A kombinatorika rózsakeresztje, amely Leibniz ifjúkori verstanának²⁹ címlapján látható: a jövő lehetőségei végtelenek, miként az irodaloméi. Az irodalom a valóság egyszerűségének ellentéte. A „csak ami nincs, annak van bokra” mondat a potencialitás, a még meg nem valósult lehetőség dicsőítése a tapasztalatilag megfigyelhető valósággal szemben (hiszen minden ténylegesen megvalósuló pillanat a múlt lehetséges más folytatásainak özönét veti le magáról), s ekként a képzelet termékének felfogott irodalom végtelen kombinatorikus lehetőségével is összefüggésbe hozható.

Az utolsó szak utolsó szavának irodalmias jellege aligha kétséges. A hallgatás nem Rimbaud, hanem már a művét gemsemnisíteni rendelő Vergilius óta irodalmi toposz, és topikus az ilyen, nem valódi hallgatás is. Tizenkét versszak elmondását aligha lehet hallgatásnak minősíteni. Legföljebb wittgensteini értelemben, úgy, hogy a költő éppenséggel állításokat nem tesz, de egyébként nagyon is beszédes.

Nemigen van más lehetősége. Ha nem tehet állításokat az igazmondás igényével, akkor elhallgathat, de az unalmas. Fecseghet érdektelen dolgokat – még unalmasabb. Végül – mondhat érdekes, de mindennemű valóságfedezet nélküli mondatokat, bátran ellentmondva adott esetben önmagának is.

²⁹ Leibniz, Gottfried Wilhelm (1930): *Philosophische Schriften*. (Paul Ritter – Willy Kabitz [Hrsg.] Darmstadt, 245.

(Ilyenkor jut közel a variációs műfajokhoz.)

Ez az unalmasságtól irtózó, de az állításoktól is tartózkodó beszédeség az irodalom legősibb meghatározásával esik egybe. Philip Sidney *Védőbeszéd*-éből gyakran idézzük, hogy a történetíró és a költő versenyéből nem szabad az utóbbinak vesztesként amiatt kikerülnie, mert a történetíró igazat mond, a költő pedig hazudik. Valójában, mondja Sidney, a történetíró az, aki vagy hazudik, vagy igazat mond. A költő ellenben, mivel sosem állít, képtelen a hazugságra.³⁰ Sidney itt Hésziodosz nevezetes verssorát értelmezi, az irodalom legelső meghatározását, az első, s alighanem mindmáig helytálló irodalomelméleti tételt. A Múzsák ezt éneklék a Helikon hegyén:

³⁰ Az irodalom fikatív, vagyis nem-igazságköteles jellegére a reneszánsz irodalomelmélet nagyjai, Francesco Patrizi, Giordano Bruno és mások mutattak rá, vö. Weinberg, Bernard (1961): *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*. I–II, Chicago University Press, Chicago. Az elméleti gondolkodás történetének szempontjából érdekes kuriózum, hogy Hans Georg Gadamer és egyes tanítványai még a 20. század végén is lefokozásnak érezték azt a vélekedést, hogy az irodalom a képzelet terméke, amely mögött nincs ott az igazmondásra való kötelezettség. Gadamerék szinte azt hitték, hogy az irodalom e fikatív, magyarán *megalkotott, művészi* (vö. latin *fingere* 'fazekat készíteni') jellege szinte *levonna* valamit abból a mélységes igazságélményből, amelyet némely remekmű némely olvasója szerencsés pillanatokban meg szokott tapasztalni. A kettőnek természetesen semmi köze egymáshoz. Az olvasó számára akkor is tartozhat az élet legfontosabb és legigazabb dolgai közé a *Háború és béke*, ha ugyanez az olvasó máskülönben nincs meggyőződve például arról, hogy Kutuzov katonai lángelméje lényegesen felülmúlta Napóleont. Gadamernek és követőinek e nézeteiről a József Attila-szakirodalomban is olvashatunk: Fehér M. István (2003): *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*. Kalligram, Pozsony, 32. Az „igazság” szót egy bizonyos értelemben használják azok, akik Martin Heidegger nyomán a remekművek olvasásakor bekövetkező igazságtapasztalatról beszélnek, és merőben más értelemben használjuk akkor, amikor a tudományos igazság követelményéről szólva csupán arra gondolunk, hogy egy állítás kiállja a szokásos verifikációs eljárás próbáját. Az a regény, amely elbukik az utóbbi vizsgán, még megfelelhet az előbbin.

Szánkon tarka hazugság, mind a valóra

*hasonlít,
tudjuk zengeni mégis a színiigazat,
ha akarjuk.³¹*

A hallgatást fikciós beszédként értelmezni – ezt az *Eszmélet*-értelmezést tulajdonképpen Tandori Dezsőtől vettem át. (Ne feledjük el: a második kötet³² címe idéz az *Eszméletről*.) Az első kötet fülszövege a beszédes hallgatásról ír: „De töredék lenne a csend is, ha már egyszer a mi csendünk, ha tudatos, ha személyes. Némaságunk oly tökéletességgel áltatna, melyen már megszólalásunk pusztán lehetősége eredendő csorbát ejt. A szó akkor még mindig a kisebb hiúság.”³³

*

Most kétféleképpen is megmutattam, hogy miként tudom következetes, előrehaladó szerkesztményként olvasni az *Eszméletet*, olyan szöveggként, amely az egyik olvasásban a történelembölcseletre, a másik olvasásban az irodalomra vonatkozik. A két olvasás könnyedén összekapcsolódik: a célos (teleologikus) történelembölcselet kudarc (de a marxizmuson felül más, főleg Tverdota által feltárt filozófiai irányzatokat is ide vonhatunk) – kitűnően megalapozza az állításoktól való tartózkodást, az állításoknak feltevészerű lehetőségekkel, irodalmi beszéddel, mesebeszéddel, fikcióval való helyettesítését.

Az ismertetett eljárást – a világnak, amelyről nem állítható semmi bizonyos, többféle, egymást kioltó világképpel egyszerre történő, irodalmi jellegű benépesítését – a költő a *Szerkesztői üzenet* című prózai

művében világítja meg a számunkra. Katolikus vitapartnere nem hisz semmiben, csak a katolicizmus igazságaiban – állítja a *Szép Szó* szerkesztője. Ő viszont megszámlálhatatlanul sok dologban hisz: „Csak véget nem érő felsorolással lehetne néven nevezni, hogy mi mindenben nem hisz – Ön. Én hiszek. Marx azt írja: a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben, mert e földi siralomvölgyében (melynek katonai térképe az osztályok, népek, fajok, nemek és nemzedékek elnyomását és kizsákmányolását tünteti föl) az emberek nem fejthetik ki igazi mivoltukat, s mert nem fejthetik ki, nem is eszmélhetnek rá közvetlenül. Látja, ilyen »hitetlen« alapon hihetek én az összes vallásokban, az Önében is, anélkül, hogy ellentmondásba kerülnék magammal s az értelem megvetésével önmagamot és Önt lebecsülném.”³⁴

Esti Kornél

Az *Esti Kornél* fejezetei is meg vannak számozva, de összefüggésük nem vaskövetkezetességű. A művet egyesek regénynek, mások novelláskötetnek tekintik – a helyzet ugyanaz, mint az *Eszmélet* esetében. Estinek egy alkalommal nincs testvére.³⁵ A szomszédos novellák szerint öccse és húga van.³⁶ A másik gyűjtemény egyik elbeszélésében Esti Kornélt Istvánnak szólítják.³⁷

Meggyőződésem, hogy az *Esti Kornél* műfaja is variációsorozat egy témára. A téma az irodalom: olyan beszédmód, amely nem ismer állításokat. Rég fölfigyeltek arra, hogy

³⁴ <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2065/ja2065x.htm>

³⁵ „Testvéreim nincsenek.” Kosztolányi Dezső (1936): *Esti Kornél*. Révai kiadás, Budapest, 99. (*Hatodik fejezet*).

³⁶ Kosztolányi Dezső (1936): *Esti Kornél*. Révai kiadás, Budapest, 22., 31., 95. (*második, harmadik, ötödik fejezet*).

³⁷ Kosztolányi Dezső (1936): *Tengerszem*. 77. történet. Révai-kiadás, Budapest, 131. (*Esti Kornél kalandjai: Sakálók*).

a mű valódi hőse a nyelvhasználat.³⁸ Hozzá kell tenni, hogy a nyelv valóságfedezet nélküli, szabad, irodalmi használata.

Nem az bizonyítja ezt, hogy az írások gyakran az irodalomról szólnak, hogy főhősük és hőseik maguk is írók, hogy Esti Kornél olyan figura, akit repülőgépe bármikor elröpíthet olyan világokba, amelyekben a nyelvhasználatot nem korlátozza semmi, pontosabban tetszőlegesen megszabható megkötések korlátozzák. (Ilyen a becsületes város novellája.)

Az *Esti Kornél* című gyűjtemény első sorban azért tekintendő irodalmi irodalomnak, mert a benne foglalt novelláknak vagy regényfejezeteknek alapvető szónoklattani alakzata – az egy zárófejezet kivételével az összesé – a túlzás. Az első lapon Esti észrevétlenül megfürdeti az elbeszélő minden egyes vacsoravendégét. A másik gyűjteményben Sárkány kibérel a kávéház különtermét, hogy barátait bizalmasan, egyesével avathassa be nyomorának legújabb fejleményeibe.

A túlzás az a szónoklattani alakzat, amelynek már magában a meghatározásában benne van az, hogy túlmegy az igazságon.³⁹ A valósággal nem egyezik, a képzelet terméke, irodalom.

Az irodalom bölcséleti megalapozása a két szerzőnél

A nem-állító nyelvhasználatnak, az irodalom-

³⁸ Szegedy-Maszák Mihály (1998): Az *Esti Kornél* jelentésrétegei. In: Szegedy-Maszák Mihály: „A regény, amint írja önmagát”. *Elbeszélő művek vizsgálata*. Korona Nova, Budapest, főleg 81–84., 108–109. A tanulmány eredetileg 1980-ban jelent meg.

³⁹ „Oratio superans veritatem”: Auctor ad Herennium, *Rhetorica ad C. Herennium*, IV, 33, 44. (Cornificius [1987]: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Adamik Tamás. Akadémiai, Budapest, 250.); „decens veri superiectio”: M. Fabius Quintilianus [1971]: *Institutionis oratoriae libri XII*, VIII, 6, 67. (Radermacher, Ludwig [ed.] – Buchheit, Vinzenz [collegit]. Teubner, Leipzig, II, 130.).

nak közös bölcséleti alapja mindkét költőnél a célos történetbölcsélet – durván szólva a tudományos szocializmus – csődjének felismerése. József Attila a szocializmus és kommunizmus válságával számos elméleti művében foglalkozott. Kosztolányi idevágó utalásai az életműben elszórva találhatók meg. Erre vonatkozik például az Ady-ellenes tanulmányának a politikai költészetéről alkotott elutasító álláspontja, vagy az *Aranysárkány* végén olvasható összefoglalásban a Glück Laci életútjáról mondottak. De ne higgyük, hogy a célos történetbölcsélet hibáztatása a képzelet termékének felfogott irodalom egyetlen bölcséleti forrása.

Kosztolányi például sztoikus – sőt, talán keresztény-sztoikus⁴⁰ – alapon igazolja az irodalmi nyelvhasználatot az *Esti Kornél harmadik fejezetében*: „mivel igazán jók ügyse lehetünk, legalább udvariasak legyünk. [...] Általában a szó mindig több, mint a tett.”⁴¹ Hasonló a másik *Esti Kornél*-gyűjteményben: *A patikus meg ő* végén: „Mint hogy magamat ügyse tudom megvígaszalni, eztán másokat vígasztalok meg.”

József Attilánál szintén sztoikus gondolat:

„Mért legyek én tisztességes? kiterítenek ügyis.
Mért ne legyek tisztességes? kiterítenek ügyis.”

Az Eszmélet utolsó szavának párhuzama

Az utolsó szó, a „hallgatok” szemben áll az egész költeménnyel.

Akkor már túl vagyunk az egész variációsorozaton. Arra, a variációsorozatra utal vissza az utolsó szakasz Tverdota-elemezte vonat-hasonlata:

„Így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok”.

⁴⁰ Kosztolányi Dezső (1936): *Esti Kornél*. Révai kiadás, 45.

^{40A} József Attilánál is felbukkanó megfogalmazás egyik forrása bizonyára Lukács, *Evangelium*, 10, 38–42.

Ezután meglepő fordulatként következik be a fentiekkel látszólag teljes ellentmondást képező „hallgatók” szó, amelynek mélyebb megértése – a hallgatás az állítások nyelvére vonatkozik, nem pedig az irodalom szabad, állításmentes nyelvhasználatára – végül tökéletesen igazolja a szó megválasztását.

Pontosan ugyanezt a műfogást látjuk viszont az *Esti Kornél ötödik fejezetében*, „melyben egyetlen hétköznapijának, 1909. szeptember 10-ének mozgalmas és tanulságos leírása foglaltatik”. A fejezet önmagában is variációsorozat: 24 óra alatt Esti Kornél életének legváltozatosabb helyzetei és színhelyei fordulnak elő benne, hálószoza, nap-pali és éjszakai utca, bordély, egy utcalány lakása, irodalmi kávéház és mások.

A történet a szülőknek szánt levelezőlap-pal fejeződik be.⁴² Utolsó szava meglepő fordulat. Szemenszedett hazugság, amely – ha belegondolunk – mégis tökéletesen igaznak minősül át, éppúgy, mint József Attila „hallgatók” szava. Emlékezzünk vissza, miként fejezi be levelezőlapját Esti:

„Így folytatta:

– Sajnos, egyhamar nem utazhatom le. Az új irodalom forrong. Nekem itt kell maradnom, résen kell lennem.

Egy jobb kifogáson is töprengett, de csak ezt tette még hozzá:

– Dolgozom.”

Az utolsó tekintélyi érv

Élete végén Italo Calvino meghívást kapott az Egyesült Államokba, hogy a Harvard Egyetemen előadásorozatot tartson arról, milyen lesz az irodalom az ezredforduló után. Az előadásokat már nem tudta megtartani, de többségük szövege elkészült.⁴³ Az öt fennmaradt előadás címe elég pontosan jellemzi azt, hogy miféle irodalmi műveket várt volna a közeljövőtől Italo Calvino. Előadócímeivel

⁴²Kosztolányi Dezső (1936): *Esti Kornél*. Révai-kiadás, 95.

szerintem egyúttal azt is elég pontosan meghatározta, hogy melyek az *Esti Kornél* és az *Eszmélet*közös vonásai. Íme az öt szempont: Könnyedség. Gyorsaság. Pontosság. Átlát-
szóság. Kombinatorikus jelleg.

A kiadás xml-szerkezetének előnye

Ideje levonni a textológiai következtetést.

Az ELTE bölcsészinformatikai műhelyben készülő minden internetes kritikai kiadás – és minden frissítés, átalakítás – új utakat próbál feltárni ezen az új területen. Az értekező József Attila műveinek idén elkészülő második hálózati kiadása immár nem html, hanem xml szerkezetű lesz, mert az utóbbi lényegében korlátlan kombinatorikus lehetőségeket nyit meg, s ez, úgy látszik, nem idegen a költő poétikájától.

A kiadás annyiban tér el a szokásos genetikai kiadásoktól, hogy azok nem a szöveget, hanem a kéziratot akarják nyújtani az olvasónak, emez viszont – a régmódi kiadásokhoz hasonlóan – a kézirat esetlegességeit zajnak tekinti, amelyekről meg kell szabadítani a szöveget. A szöveg megalkotásának rétegeit viszont tökéletesen elkülöníti egymástól, mindegyik réteget önmagában is, zavartalanul olvashatóvá teszi, grafikusán ábrázolni tudja a rétegek átalakulását egymásba, sőt – különleges olvasói igények esetén – olyan rétegeket is láthatóvá tesz, amelyeknek nem maradt filológiai nyomuk, de amelyek a megalkotás folyamata során átmenetileg léteztek a költő képzeletében.⁴⁴

⁴³Italo Calvino [1988] (1993): *Lezioni americane. Sei proposte per il prossimo millennio*. Garzanti, Milano

⁴⁴Ez az előadásszöveg nem köztulajdon, hanem a GNU Public Licence (GPL, © 1992) hatálya alá tartozó szellemi termék. Bárki szabadon terjesztheti, de senki sem tilthatja meg további terjesztését. Ezért a következő megjegyzés szövegétől elválasztani nem szabad. *Megjegyzés.* © 2005 Horváth Iván. Mindenkinek joga van arra, hogy ezt a tanulmányt egészében vagy részben, bármely tetszőleges eszköz igénybevételével, akár papírra, akár más adathordozóra lemásolja, ott korlátozásmentesen tárolja, ingyenesen terjessze,

vagy pénzért árusítsa, feltéve, hogy ezt a copyrightot és ezt az engedélyező megjegyzést minden részleges vagy teljes másolati példányon jól olvasható módon

feltünteti. Engedélyezetlen módosított változatokat nem szabad készíteni. A GPL értelmében fordítások készítése nem számít módosításnak.

